

روشی نو در پژوهش‌های جامعه‌شناختی در قرآن
محمد باقر آخوندی

پیش درآمد

«انْ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ اقْوَمٌ وَيُشْرِكُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنْ لَهُمْ أَجْرًا كَبِيرًا» (الاسراء/ 9)
«این قرآن، به راهی که استوارترین راههاست، هدایت می‌کند؛ و به مؤمنانی که اعمال صالح انجام می‌دهند، بشارت می‌دهد که برای آنها پاداش بزرگی است.»

این که آیا می‌توان آموزه‌های اجتماعی قرآن را به زبان جامعه‌شناسی ترجمه و مبتنی بر آن نظریه‌پردازی کرد؟ سؤال اساسی گروه علوم اجتماعی در معاونت پژوهشی دفتر تبلیغات اسلامی خراسان در سال‌های 1376 و 1377 بود که توسط حجة‌الاسلام دکتر اورعی ارائه و با عرضه نمونه‌ای اجرایی، زمینه تصویب مرحله نخست پاسخگویی به این سؤال، در قالب طرحی با عنوان «بررسی تطبیقی مفاهیم اجتماعی در تفسیر راهنما» فراهم گردید.

در آغاز کار با دست‌کم دو گروه متشکل از طلاب علوم دینی و با تخصص جامعه‌شناسی و نظارت و راهنمایی استاد حجة‌الاسلام دکتر اورعی آغاز گردید. به دلیل فقدان هر گونه پیشینه ذهنی و پژوهشی در این زمینه، به تدریج سختی کار نمایان و تداوم آن از چند جهت با مشکل مواجه گردید؛ از یک سو تشکیک‌ها و پرسش‌های زیادی در ماهیت چنین مباحثی در قرآن صورت می‌گرفت، و از سوی دیگر اعضای تیم تحقیق، خود را در پارادوکسی غیرقابل انکار گرفتار می‌دیدند.

این شرایط سخت باعث تحلیل رفتن بعضی از اعضای گروه گردید؛ اما شاید توسلات به ساحت قدس ائمه اطهار علیهم السلام تردیدهای باقی مانده را زدود و کار، طی هفت سال به سامان رسید و مفاهیم اجتماعی تفسیر راهنما در قالب گزاره‌هایی منطقی آماده و جهت ادامه دو فاز بعد، آماده گردید.

پیش‌فرض‌ها و مبانی آغازین اجرای طرح

- 1- در این پژوهش آیات شریفه قرآن مستقیماً مبنای تحقیق قرار نگرفته است؛ بلکه تفسیر «راهنما» به دلیل ویژگی‌های بدیع و منحصر به فردش اساس کار قرار گرفت و به تناسب هر آیه شریفه، از مباحث سه تفسیر گرانسنگ و ارزشمند «المیزان»، «نمونه» و «مجمع البیان» نیز بهره‌های فراوان گرفته شد.
- 2- اگر چه در استخراج، تطبیق و ارائه مطالب، امکان توضیح وجود داشت، لکن مجموعه استنباطها به صورت گزاره‌های منطقی به سبک تفسیر راهنما پی‌گیری و ارائه گردید.
- 3- در این پژوهش سعی شده آیاتی مورد توجه قرار گیرند که به نوعی به مباحث مربوط به موضوع علم جامعه‌شناسی یا روانشناسی اجتماعی می‌پرداختند و یا موضوعاتی را طرح می‌کردند که آثار و پیامدهای اجتماعی داشتند.
- 4- این پژوهش در حقیقت یک تحقیق بین رشته‌ای بود و هیچ‌گاه سعی نشد نظریه‌های علم جامعه‌شناسی بر مباحث قرآنی تحمیل گردد، بلکه به گونه‌ای عمل گردید که بدون توجه به تئوری‌های جامعه‌شناسان در موضوعات مختلف،

مباحث و نتیجه‌گیری‌های قرآنی در قالب اصطلاحات جامعه‌شناسی و به صورت گزاره‌های منطقی با محتوای قرآنی ارائه گردد.

5- در نخستین مرحله، استخراج و ارائه گزاره‌ها و مفاهیم اجتماعی، طبق سنت تفسیری از اولین آیه شریفه قرآن شروع و به آخرین آیه ختم گردید و کار طبقه‌بندی و تئوری‌پردازی به مراحل دوم و سوم این پژوهش موكول شد.

مراحل استخراج و ارائه گزاره‌ها و مفاهیم اجتماعی

1- تشخیص

از ابتدائی‌ترین کارهایی که باید صورت می‌گرفت مشخص کردن آیات شریفه‌ای بود که راجع به موضوعات اجتماعی بحث می‌کردند. این مهم در نخستین گام از طریق فهم دقیق آیات شریفه و برداشت‌های پیرامون آن در «تفسیر راهنما» نمایه آخر هر آیه و رجوع اولیه به مباحث طرح شده در سه تفسیر «المیزان»، «نمونه» و «مجمع‌البیان» امکان‌پذیر می‌گردید. در فرآیندی که برای تشخیص آیات شریفه مربوط به مباحث اجتماعی در نظر گرفته شده بود، نکات زیر قابل طرح می‌باشد:

1- بررسی‌ها نشان می‌داد بعضی از آیات شریفه به مباحث اجتماعی نمی‌پردازند و پیامدها و آثار اجتماعی را طرح نمی‌کنند؛ بنابراین این دسته از آیات شریفه موضوع بحث قرار نگرفت و هیچ اقدام پژوهشی پیرامون آنها انجام نشد. در این رابطه می‌توان به آیاتی که به صفات خداوند می‌پردازند همانند آیات 1 تا 6 سوره «حدید» و یا آیات 22 تا آخر سوره مبارکه «حشر» اشاره کرد:

«سَبَّحَ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» (حدید/ 1)

«آنچه در آسمان‌ها و زمین است، خدا را به پاکی می‌ستایند و اوست ارجمند حکیم.»

«لله ملك السماوات والارض يحيى ويميت وهو على كل شىء قدير» (حدید/ 2)

«فرمانروایی آسمان‌ها و زمین از آن اوست: زنده می‌کند و می‌میراند و او بر هر چیزی تواناست.»

«هو الاول والاخر والظاهر والباطن وهو بكل شىء عليم» (حدید/ 3) و...

«اوست اول و آخر و ظاهر و باطن و او به هر چیزی داناست.»

2- در بعضی از آیات، امکان واکاوی و استخراج مباحث اجتماعی وجود نداشت، لکن محققان تفسیر راهنما ضمن مراجعه به منابع تفسیری و روایی گوناگون، برداشت‌هایی را ارائه کرده بودند که به مباحث اجتماعی می‌پرداخت. در این موارد همان برداشت‌های اجتماعی مطرح شده در تفسیر راهنما مورد توجه قرار می‌گرفت و تحقیق پیرامون آنها ادامه می‌یافت. نکته‌ای که در این مورد شایسته توجه است آن که، این دسته از آیات شریفه قرآن به صورت صریح به گزاره‌های جامعه‌شناختی استخراج شده اشاره ندارند و لازم است خواننده گزاره‌های مزبور را با توجه به برداشت‌های تفسیر راهنما در نظر گیرد.

برای نمونه می‌توان به آیه شریفه 281 سوره «بقره» اشاره کرد: 1

«واتقوا يوماً ترجعون فيه الى الله ثم توفى كل نفس ما كسبت و هم لا يظلمون»

«و بترسید از روزی که در آن، به سوی خدا بازگردانده می‌شوید، سپس به هر کسی [پاداش] آنچه به دست آورده، تمام

داده شود و آنان مورد ستم قرار نمی‌گیرند.»

که از برداشت هشت ذیل این آیه شریفه می‌توان گزاره زیر را استخراج و ارائه کرد:

«درونی شدن باورها و استمرار پابندی و توجه به آن سبب کاهش کج رفتاری و افزایش پابندی به هنجارها می‌شود.»

3- دسته‌ای آیات چه از نظر ظاهر و چه با عنایت به برداشت‌های پیرامون آیه در تفسیر راهنما، به مباحث اجتماعی

می‌پرداختند. در چنین آیاتی - که بیشترین حجم فعالیت پژوهشی این طرح را تشکیل می‌دادند - مورد به مورد

برداشت‌های تفسیر راهنما، تجزیه و کار استخراج گزاره‌های جامعه‌شناسانه از آنها پی‌گیری شده است. جهت اتقان و

استحکام مطالب استخراج شده علاوه بر تکیه بر برداشت‌های تفسیر راهنما به سه تفسیر یادشده نیز مراجعه گردیده است.

برای نمونه می‌توان آیه شریفه 213 سوره «بقره» و بسیاری دیگر از آیات شریفه را مثال زد.

«كان الناس امةً واحدةً فبعث الله النبيين مبشرين و منذرين و انزل معهم الكتاب بالحق ليحكم بين الناس فيما اختلفوا فيه و

ماختلف فيه الا الذين اوتوه من بعد ما جاءتهم البينات بغياً بينهم فهدى الله الذين ءامنوا لما اختلفوا فيه من الحق باذنه و الله

يهدي من يشاء الى صراط مستقيم»

«مردم، امتی یگانه بودند، پس خداوند پیامبران را نوبدآور و بیم‌دهنده برانگیخت، و با آنان، کتاب [خود] را بحق فرو

فرستاد، تا میان مردم در آنچه با هم اختلاف داشتند داوری کند و جز کسانی که [کتاب] به آنان داده شد - پس از آن که

دلایل روشن برای آنان آمد - به خاطر ستم [و حسدی] که میانشان بود، [هیچ کس] در آن اختلاف نکرد. پس خداوند آنان

را که ایمان آورده بودند، به توفیق خویش، به حقیقت آنچه که در آن اختلاف داشتند، هدایت کرد و خدا هر که را بخواهد

به راه راست هدایت می‌کند.»

ذیل این آیه شریفه 42 برداشت در تفسیر راهنما آمده است که از هر کدام به صورت جداگانه گزاره‌ای جامعه‌شناسی

استخراج و ذیل همان برداشت آمده است.

4- دسته چهارم از آیات قرآن، آیاتی بودند که شاید از هیچ یک از آنها به تنهایی نتوان مباحث اجتماعی را استخراج کرد،

لکن اگر چند آیه را که شرایط خاصی را طرح و مورد بررسی قرار می‌دهند در کنار همدیگر در نظر گیریم، می‌توان مباحث

اجتماعی را از آنها استخراج و ارائه کرد.

نکته قابل توجه این که این کار در تفسیر راهنما نادیده گرفته شده و تنها به تجزیه تک تک آیات شریفه به تنهایی پرداخته

شده است. اما در تفاسیر سه گانه «المیزان»، «نمونه» و «مجمع البیان» این موضوع به خوبی قابل استفاده می‌باشد.

در این پژوهش نیز با مراجعه به سه تفسیر یادشده گزاره‌های جامعه‌شناسانه استخراج و در ذیل چند آیه پشت سر هم

ارائه گردیده که از مشی معمول تحقیق (که پس از هر برداشت تفسیر راهنما یک گزاره اجتماعی ارائه می‌شد) فاصله گرفته

شده است. برای نمونه می‌توان به آیات شریفه 60 و 82 سوره «اسراء» اشاره کرد که اگر با همدیگر در نظر گرفته شوند

مباحث اجتماعی از آنها قابل استنباط می‌باشد.

«و اذ قلنا لك ان ربك احاط بالناس و ما جعلنا للرءيا التي اريناك الا فتنه للناس و الشجرة الملعونة في القرآن و نخوفهم فما

يزيدهم الا طغياناً كبيراً» (اسراء / 60)

«و [یاد کن] هنگامی را که به تو گفتیم: «به راستی پروردگارت بر مردم احاطه دارد.» آن رویایی را که به تو نمایانندیم و

[نیز] آن درخت لعنت شده در قرآن را جز برای آزمایش مردم قرار ندادیم و ما آنان را بیم می‌دهیم، ولی جز بر طغیان بیشتر

آنها نمی‌افزاید.»

«و نزل من القرآن ما هو شفاء و رحمة للمؤمنين و لا يزيد الظالمين الا خساراً» (اسراء / 82)

«و ما آنچه را برای مؤمنان مایه درمان و رحمت است از قرآن نازل می‌کنیم، و اَلی [ستمگران را جز زیان نمی‌افزاید.»

از این دو آیه شریفه با توجه به سه تفسیر معهود گزاره‌های زیر را می‌توان استخراج و ارائه کرد:

- 1- علاقمندی افراطی به یک ارزش، باور و عقیده، باعث پیروی و تبعیت افراطی از آن ارزش، باور و عقیده می‌شود.
- 2- علاقمندی افراطی به یک ارزش و باور، زمینه قوم‌گرایی افراد آن جامعه را فراهم می‌کند.
- 3- قوم‌گرایی زمینه پیروی کورکورانه از فرهنگ و ارزشهای قومی را فراهم می‌کند.
- 4- در جامعه‌ای که قوم‌گرایی اصل و اساس قرار گرفت، تصور غالب بر این قرار می‌گیرد که هر آنچه در آن فرهنگ وجود دارد صحیح و آنچه سایرین می‌گویند غلط و ناصحیح است.
- 5- در جامعه‌ای که قوم‌گرایی اساس و پایه آن جامعه قرار گرفت، فرهنگ قومی به عنوان سنت لازم الاجراء برای همه مطرح می‌شود.

6- پابندی به سنت‌های قومی باعث تشدید قوم‌گرایی و قومداری در آن جامعه می‌شود.

7- پابندی به سنت‌های قومی زمینه یکپارچگی، و انسجام قومی را افزایش می‌دهد.

8- عواطف و احساسات قوم‌گرایانه زمینه افزایش گرایش‌های قوم‌گرایانه را فراهم می‌کند.

9- روابط عاطفی با دیگران زمینه تأثیرپذیری از باورها و عقایدشان را فراهم می‌کند.

10- احساسات و عواطف بر تعیین نوع باور و ارزشهای فرد تأثیر دارد.

از مجموع آیات 106-109 سوره شعراء نیز می‌توان راهبردهای آغاز فرایند تبلیغ را استنباط کرد:

«ذ قال لهم اخوهم نوح الا تتقون. انی لکم رسول امین. فاتقواالله و اطیعون. و ما اسئلكم علیه من اجر ان اجری الا علی رب العالمین.»

«چون برادرشان نوح به آنان گفت: آیا پروا ندارید؟ من برای شما فرستاده در خور اعتمادم. از خدا پروا کنید و فرمانم برید

و بر این رسالت اجری از شما طلب نمی‌کنم اجر من جز بر عهده پروردگار جهانیان نیست.»

1- برقراری روابط عاطفی و مبتنی بر صمیمیت با مخاطبین

2- شناخت وضعیت و شرایط اجتماعی و فرهنگی جامعه‌ای که قرار است تبلیغ در آنجا صورت گیرد.

3- تکیه بر موضوعات عام و آنچه که به هنجار اجتماعی تبدیل شده‌اند.

4- شروع با طرح سؤال در عقاید و باورهایی که قرار است رد شده یا چیز دیگری جایگزین آنها گردد.

5- طرح سؤال به گونه‌ای که مخاطبین به نحوی ملایم برای داشتن عقاید و باورها مورد سرزنش قرار گیرند.

6- جلب اعتماد مخاطبین و طرح پیام به صورت جدی

7- نشان دادن خود به عنوان خیرخواه تعمیم یافته بدون در نظر گرفتن منافع شخصی و گروهی

8- نداشتن انتظار پاداش از مخاطبین در قبال ارائه پیام مورد نظر

5- دسته پنجم از آیات، آیاتی بودند که اگر خود آیه شریفه را به طور کلی و عام در نظر گیریم به مباحث اجتماعی

می‌پردازد. لکن روش خاصی که در تفسیر راهنما به کار گرفته شده، با تجزیه و ریز شدن آیه هیچ برداشت اجتماعی را در

ذیل آن آیه ثبت نشده است. در این موارد نیز اصل بر مراجعه به هر سه تفسیر «المیزان»، «نمونه» و «مجمع البیان» قرار

گرفته و چنانچه در این سه تفسیر، مباحث اجتماعی پیرامون این گونه آیات طرح شده بود، مورد بررسی بعدی قرار

می‌گرفتند.

برای نمونه می‌توان به آیه شریفه 25 سوره «عنکبوت» اشاره کرد که با مراجعه به تفسیر نمونه و میزان می‌توان گزاره‌های اجتماعی را از آن استنباط و ارائه کرد.⁴

«و قال انما اتخذتم من دون الله اوثاناً مودهً بینکم فی الحیوة الدنیا ثم یوم القیامة یکفر بعضکم ببعض و یلعن بعضکم بعضاً و ماواکم النار و مالکم من ناصرین»

«و [ابراهیم] گفت: «جز خدا، فقط بت‌هایی را اختیار کرده‌اید که آن هم برای دوستی میان شما در زندگی دنیاست، آن گاه روز قیامت بعضی از شما بعضی دیگر را انکار و برخی از شما برخی دیگر را لعنت می‌کنند و جایتان در آتش است و برای شما یاورانی نخواهد بود.»

با مراجعه به تفسیر میزان و نمونه می‌توان گزاره‌های اجتماعی زیر را استخراج و ارائه کرد:

- 1- برای تبلیغ هر پیام لازم است قبل از هر چیز زمینه ارزشی مناسب آن پیام در جامعه بوجود آید.
- 2- یکی از شرایط تأثیرگذار بودن یک پیام آنست که گرایش و تمایل نسبت به آن پیام در جامعه وجود داشته باشد.
- 3- تبلیغ و ارائه ارزشها، باورها و هنجارهایی که افراد جامعه به آنها پایبند بوده، گرایش و تمایل مثبت دارند، زمینه تقویت پایبندی بیشتر آنها را به آن ارزشها، باورها و هنجارها فراهم و سبب از میان رفتن انحرافات و کجرویهای اجتماعی می‌شود.
- 4- تبلیغ و ارائه ارزشها، باورها و هنجارهایی که افراد جامعه به آنها پایبند نبوده، گرایش و تمایل منفی دارند، زمینه دوری و تنفر بیشتر آنها از آن ارزشها، باورها و هنجارها را فراهم می‌کند.
- 5- قرآن مجید به عنوان فرهنگ مکتوب اسلام در جامعه دینی زمینه اصلاح انحرافات و کجرویهای اجتماعی و شخصیتی افراد جامعه را فراهم می‌کند.
- 6- پایبندی و گرایش به نظام فرهنگی اسلام (قرآن مجید) سبب کاهش جرم و انحراف و ناپایبندی به آن سبب افزایش جرم و انحراف در جامعه می‌شود.
- توضیح: در برداشت‌های ذیل آیه شریفه در تفسیر راهنما به جنبه اجتماعی آیه شریفه کمتر توجه شده است. در صورتی که هم از سیاق ظاهر آیه این موضوع برداشت می‌شود و هم در تفاسیر میزان و نمونه نیز پیرامون آیه شریفه موضوع اثرات اجتماعی طرح گردیده است.
- 7- یکی از عواملی که نوع و میزان تأثیر پیام را بر افراد جامعه تعیین می‌کند، ساخت ذهنی آنها است.
- 8- تأثیر تبلیغ یک پیام در جامعه متفاوت و دارای پیوستاری متشکل از درجات مثبت و منفی است.
- 9- یک پیام هر چند مثبت و بسیار مفید در جامعه تأثیر یکسانی نداشته، بسته به عوامل مختلف دارای تأثیرات مثبت و منفی است.
- 6- آخرین نکته در بحث «تشخیص» آنست که نظر و سلیقه محقق کمترین نقش را در استخراج و ارائه گزاره‌های جامعه شناسانه داشته است. به عبارت روشن‌تر آنچه مهم بود و مورد توجه قرار گرفت، ارائه برداشت‌های اجتماعی در تفسیر راهنما و مباحث اجتماعی سه تفسیر «المیزان»، «نمونه» و «مجمع البیان» در قالب گزاره‌های جامعه شناسی پیرامون آیاتی بود که با تشخیص نویسندگان چهار تفسیر یادشده به مباحث اجتماعی پرداخته بودند.

پس از تشخیص آیاتی که به مباحث اجتماعی می‌پردازند، گام دوم تجزیه و تفکیک برداشت‌های تفسیر راهنما پیرامون آیات و نیز مباحث مطرح شده در سه تفسیر مورد نظر به عناصر تشکیل دهنده، بود. این گام نتایج زیر را در برداشت:

1- مفاهیم و عناصر اصلی تشکیل دهنده آیه و به دنبال آن برداشت‌های پیرامون آیه و نیز مباحث تفسیری مشخص می‌شد.

2- مفاهیم و عناصر فرعی و حاشیه‌ای مربوط به آیه از دو طریق به دست می‌آمد: برداشت‌هایی که در تفسیر راهنما از روایات و تفاسیر دیگر به دست آمده بود، و مباحث حاشیه‌ای که در سه تفسیر مورد نظر پیرامون آیه شریفه مطرح گردیده بود.

3- با توجه به مشخص شدن عناصر و مفاهیم اصلی و فرعی، تلاش شد تا جایی که ممکن است حوزه یا عرصه‌هایی که این دو دسته مفهوم در آن شرایط و موقعیت جدیدی را شکل می‌دهند و نیز چگونگی و نوع ارتباط بین آنها مشخص گردد. مشخص کردن عناصر و مفاهیم اصلی و تا حدودی عناصر و مفاهیم فرعی چندان مشکل نبود، اما گاه به دست آوردن عرصه‌هایی که این مفاهیم در آن، زمینه شکل‌گیری موقعیت‌های جدیدی را فراهم می‌کنند، مشکل بود.

گرچه چگونگی و نوع روابط این عناصر از طریق مباحث تفسیری به دست می‌آمد، اما تشخیص نوع شرایط و موقعیت‌های جدیدی که به وجود می‌آمد، باز هم دشوار و سخت بود.

در مواردی که معلوم نبود آیا عرصه یا حوزه‌ها و نیز شرایط و موقعیت‌های حاصل شده، اجتماعی‌اند یا فرهنگی، ساختاری‌اند یا در سطح کنش‌ها، ذهنی‌اند یا عینی، اگر به صورت مستقیم مطلبی از برداشت‌های تفسیری به دست نمی‌آمد، مجموعه شرایط آیه و آیات قبل و بعد آن و نیز رجوع به سه تفسیر «المیزان» و «نمونه» و «مجمع البیان» مبنای کار قرار می‌گرفت.

3- تطبیق و معادل‌سازی عناصر و مفاهیم تجزیه شده به زبان جامعه‌شناسی

در نتیجه تجزیه و تفکیکی که صورت گرفت، یک مجموعه مفاهیم اصلی، فرعی و نیز شرایط، موقعیت‌ها و روابط مفاهیم با همدیگر به دست آمد که تطبیق‌سازی و معادل‌سازی به زبان جامعه‌شناسی در مورد آنها صورت گرفت.

شاید این مرحله از دشوارترین و پیچیده‌ترین مراحل تحقق بود که توان و وقت زیادی به خود اختصاص داد. پیچیدگی آن بدان جهت بود که محدودیت فراوان جامعه‌شناسی باعث گردیده بود تطبیق‌سازی و معادل‌سازی بسیاری از مفاهیم و عناصر بلند و غنی دین به زبان این علم میسر نگردد و یا با دشواری و سختی امکان‌پذیر گردد. در این رابطه مجموعه عناصر تجزیه شده تفسیر را می‌توان به چند بخش زیر تقسیم کرد:

1- بخشی از مفاهیم عناصر به روشنی قابل تطبیق و معادل‌سازی به زبان جامعه‌شناسی بودند و هیچ مشکلی در این رابطه وجود نداشت همانند: امر به معروف و نهی از منکر، تبلیغ، فروع دین پایبندی به آنها و... این بخشی از مفاهیم را تنها از طریق مراجعه‌ای مختصر به کتاب‌های مبانی جامعه‌شناسی و در نظر گرفتن تعریف‌های مربوط، می‌توان تطبیق‌سازی و معادل‌سازی نمود.

2- بخش دوم از مفاهیم و عناصر دینی، مواردی بودند که به دلیل محدودیت پیش گفته جامعه‌شناسی امکان تطبیق‌سازی و معادل‌سازی به سختی امکان‌پذیر می‌باشد. همانند انفاق و تأثیرات آن، نفاق و شرایط آن، امت، قریه، قوم، ایمان، تقوا و... در این مورد با مطالعه وسیع منابع جامعه‌شناسی و به ویژه نظریه‌های جامعه‌شناسی در حوزه‌های گوناگون، سرانجام با اندکی اغماض، تطبیق‌سازی و معادل‌سازی صورت گرفته است.

3- بخش سوم از مفاهیم و عناصر دینی، شامل مواردی بودند که تقریباً امکان معادل‌سازی آنها به زبان جامعه‌شناسی با تمام مطالعه و تلاشی که صورت گرفت فراهم نشد، همانند: نقاط عطف در زندگی اجتماعی و تأثیرات اجتماعی و شخصیتی آن، نظام یکپارچه دین و... در این موارد سعی شده بدون معادل‌سازی همان مفهوم دینی با روشی جامعه‌شناسانه، تبدیل به گزاره شده و ارائه گردد.

4- تطبیق و معادل‌سازی شرایط، موقعیت‌ها و روابط بین مفاهیم دینی نیز با سختی و پیچیدگی همراه بود، اما نه به اندازه مفاهیم و عناصر اصلی به دست آمده. برای نمونه در تفسیر آیاتی از قرآن مجید، شرایطی توضیح داده شده بود که به روشنی و بدون ابهام و با توجه به تعریف ساختارهای اجتماعی، می‌توان آن شرایط را ساخت اجتماعی معادل‌سازی کرد.

5- یکی از نکات مهم در این تحقیق آن است که به دلیل مبنا قرار گرفتن چهار تفسیر و به ویژه تفسیر «راهنما» - که خود از منابع متعدد بهره گرفته است - بعضی از مفاهیم و شرایط معادل‌سازی شده به زبان جامعه‌شناسی در طول تحقیق با همدیگر تطبیق کامل ندارند. برای نمونه گزاره‌هایی که در مورد تضاد اجتماعی به دست آمده در بعضی موارد با همدیگر منطبق و همراه نیست که این امر ناشی از تفاوت در تفاسیر می‌باشد و در مرحله دوم تحقیق (طبقه‌بندی موضوعی) سعی شده برطرف گردد.

4- آگزیماتیزه کردن مفاهیم تطبیق‌سازی شده به زبان جامعه‌شناسی

یکی از مهمترین مراحل تحقیق این بود که پس از تطبیق‌سازی مفاهیم و به دست آوردن معادل جامعه‌شناسی آنها، این مفاهیم به صورت توضیح و تفسیر ارائه نگردیدند؛ بلکه به صورت آگزیموهای استنتاج و ارائه شدند. شایان یاد این که در این مرحله «صغری» و «کبری» قیاس و نیز جهت و نوع رابطه بین آن دو به طور کامل از تفسیر اخذ شده است. گرچه ممکن است استنتاج‌های منطقی از یک تفسیر به دست نیامده باشند، اما هنگامی که مجموعه چهار تفسیر یادشده در نظر گرفته شده‌اند، جهت و نوع رابطه «صغری» و «کبری» قیاس را نشان داده‌اند. در هر حال مهم آن بود که تلاش شد مطالب تفسیری در ذیل آیات شریفه قرآن به زبان جامعه‌شناسی ترجمه گردد نه آن که محقق برداشت‌ها و تفاسیر خود از آیات شریفه را مدنظر قرار دهد.

5- مباحثه گروهی و تأیید و نظارت

پس از به دست آمدن آگزیموهای مورد نظر با زبان جامعه‌شناسی، در گروهی دو نفره مباحثه، اصلاح و یکپارچه‌سازی مطالب اعضای گروه صورت می‌گرفت و در نهایت جهت تأیید و اصلاح در اختیار استاد محترم ناظر قرار می‌گرفت. پس از تأیید استاد محترم ناظر، کار تدوین گزاره‌های به دست آمده آغاز می‌شد.

تدوین این مطالب بدین صورت بود که در آغاز آیه شریفه و ترجمه آن مطرح و سپس برداشت تفسیر راهنما و گزاره جامعه‌شناسی ذیل آن بیان گردیده است. در مواردی هم که برداشت از چند آیه شریفه و یا از یک آیه و مربوط به سایر تفاسیر بوده، پس از آیه شریفه و ترجمه آن و گزاره‌های جامعه‌شناسی، تفاسیری که از آنها این گزاره‌ها استنتاج شده‌اند، به روشنی ذکر گردیده‌اند.

6- طبقه‌بندی موضوعی آگزیموهای به دست آمده

در راستای تحقق زمینه‌های لازم برای نظریه‌پردازی در حوزه جامعه‌شناسی مبتنی بر قرآن مجید، لازم بود در ادامه مرحله اول یعنی، بحث استخراج گزاره‌های جامعه‌شناسی در تفاسیر، مرحله دومی با عنوان «طبقه‌بندی موضوعی آگزیوم‌های به دست آمده» تعریف و اجرا گردد که به لطف و عنایت الهی این پروژه در سال جاری در حال انجام می‌باشد. در این راستا تمام گزاره‌های به دست آمده مجدداً شمارش گردیده و از نظر موضوعی طبقه‌بندی خواهند شد که بخشی از کار تحت عنوان «شیوه‌های مؤثر تبلیغ در قرآن» انجام شده است.

بعضی از موضوعات دیگر که در طبقه‌بندی موضوعی مشخص شده‌اند عبارتند از:

عوامل انحطاط و انقراض فرهنگ و جامعه

روابط و مناسبات اجتماعی

دنیاهای دینی و آثار آن

جامعه‌شناسی ادیان الهی

جامعه‌شناسی قومی

جامعه‌شناسی نفاق

تغییر و تحولات اجتماعی

امنیت اجتماعی و فرهنگی

نظام خویشاوندی و خانواده

کنش‌های اجتماعی

ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی

مشارکت اجتماعی

نظارت و کنترل اجتماعی

آسیب‌ها و ناهنجاری‌های اجتماعی

ساخت روابط جنسی

نیازهای دینی

ساختارهای ذهنی و تأثیرات آنها

اجتماعی شدن و جامعه‌پذیری

جامعه‌شناسی گفتگو

جامعه‌شناسی جنگ

انسجام و همبستگی اجتماعی و دهها موضوع دیگر که گاه بعضی از این موضوعات خود به دهها خرده موضوع تقسیم شده‌اند.

به لطف و عنایت الهی و توجه خاص ولی نعمت‌مان حضرت امام هشتم علی‌بن موسی الرضا علیه السلام پس از اتمام طبقه‌بندی موضوعی و روشن شدن فضای مفهومی موضوعات، آخرین مرحله این پروژه، تبیین و تفسیر موضوعی طبقات به‌دست آمده، خواهد بود که حتی الامکان زمینه‌های نظریه‌پردازی در حوزه جامعه‌شناسی را فراهم خواهد کرد.

1- هاشمی رفسنجانی، اکبر و جمعی از محققان، تفسیر راهنما، چاپ اول، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، 1373_2 / 286.

برداشت 8.

2- همان، 69-65 / 2.

3- همان، 165-162 / 10 و 20-221.

4- مکارم شیرازی، ناصر و جمعی از محققان، تفسیر نمونه، چاپ چهاردهم، تهران، دارالکتب الاسلامیه، 1376_16 / 246؛

طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه محمدباقر موسوی همدانی، چاپ اول، قم، دفتر انتشارات اسلامی،

1376_6 / 178.